

Ковалець Лідія Михайлівна — доктор філологічних наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

БУКОВИНІАНА ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Про Володимира Гнатюка як видатного вченого та громадсько-культурного діяча вже чимало написано, і праці Миколи Мушинки, Михайла Яценка, Миколи Кравця, Олега Купчинського, виданий під орудою О. Купчинського збірник «Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871–1989)» (Львів, 1998), солідні бібліографічні покажчики — тому підтвердження. Власне, відкритою є перспектива переходу на інші, вищі рівні дослідження цієї многозаслуженої постаті, котрі бачаться нам, з одного боку, у сміливішому введенні гнатюківського матеріалу в ширший загальноєвропейський науковий та культурний контекст, адже українознавчі і славістичні інтереси та зв'язки вченого, про які писали М. Мушинка, М. Яценко й інші дослідники, закономірно корелюють із суміжними явищами та процесами в ширшому інонаціональному полі. Та й відомий у світі вчений з Румунії Іван Ребошапка зі свого боку вже давно заявив про «виняткову наукову цінність Гнатюкового доробку в розвитку європейської фольклористики» [14, с. 38]. По-друге, важливо зосередити увагу на окремих іще неосмислених здобутках, непізнаних сторінках спадщини В. Гнатюка, спрямованих суто на українські терени, з тим, щоб їх, ці здобутки, глибше зрозуміти й актуалізувати.

Наша студія виконана у другому річищі, вона присвячена В. Гнатюкові як людині з високорозвинутим чуттям соборності, бо при всіх своїх життєво визначених наукових інтересах до певних регіонів (як от до Закарпаття й Галичини) він тяжів думкою також до інших українських територій — і до Буковини зокрема. Вже сучасники помітили, за В. Дорошенком, цей «широкий світогляд, що обіймав собою всю українську територію», тож він, [світогляд], а ще Гнатюкова «погідна вдача <...> горнули до нього людей з усіх сторін України. Стоячи в центрі українського літературного й наукового життя як секретар Наук[ового] Товариства імені Шевченка, секретар «Українсько-руської видавничої спілки» та співредактор «Літ[ературно]-Н[аукового] Вістника», В. Гнатюк завдяки своїй праці та щойно згаданим прикметам своєї вдачі придбав силу приятелів по всіх закутках української землі» [13, с. 268]. Примітно, що, беручи найактивнішу участь в організації

«Видавничої спілки», В. Гнатюк у її проєкті навіть спеціально підкреслив, що вона спрямовуватиметься серед іншого на згуртування «по можності всіх наших письменників в одну спільну організацію» [цит. за: 16, с. 51].

Буковина фігурувала в колі наукових, громадсько-культурних зацікавлень В. Гнатюка різноаспектно: В. Гнатюк-літературознавець був причетним до видання, рецензування, інших форм популяризації творів буковинських авторів у «Літературно-науковій бібліотеці» як окремії серії «Видавничої спілки», надто ж на сторінках «Літературно-наукового вісника»; В. Гнатюкові-етнологу була близькою тематика діяльності його буковинських колег та й сама сфера етнографічного освоєння Буковини; цей історичний край закономірно цікавив В. Гнатюка-історика; В. Гнатюк-освітній діяч надзвичайно пильно стежив за розвитком шкільництва й загалом освіти на Буковині і не раз писав про них; мовознавчі інтереси цього справжнього українського універсала виявилися в рецензуванні відповідних праць буковинських науковців та й в інших заходах.

І це кожен раз чималі пласти матеріалу, притім майже неторканого, не кажучи, що чи не за кожною з позицій стояла величезна праця неміцного тілом, але сильного духом чоловіка. Добре було б зібрати докупи ці буковинознавчі матеріали й видрукувати їх, полегшивши тим самим залучення до різних наукових дискурсів.

Наразі ж про окремі вибрані сторінки із цього масиву, які, думається, мали би пролити світло на всю буковиніану В. Гнатюка і допомогти краще збагнути її сутність та значення. Найперше про широко закромений і разом з тим концептуально цілісний історичний нарис ученого «Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880)», що писався в 1910-му, а був видрукуваний у Відні накладом «Союзу Визволення України» в 1916 р. З погляду нашого сучасника, «це по суті перша на західноукраїнських землях спеціальна праця комплексного характеру з даної проблеми» й досі «єдина такого роду книга в українській історіографії» [12, с. 12]. Фактично вона синтезувала чи не всі згадані різнобічні інтереси вченого-українознавця і стосувалась Буковини настільки, наскільки стосувалась Галичини й Угорської України, тобто Закарпаття, позитивних змін у духовному, освітньо-культурному, політичному житті кожної з цих півдаєстрійських територій.

В. Гнатюк уже на початку окреслює ситуацію відправної точки, щоби потім очевиднішим, зрозумілішим був поступальний розвиток згаданих земель і його провідний вектор: «Українці прийшли під Австрію (Галичина 1772, Буковина 1775 р.) не як нація або бодай як її частина, лише як етнографічна маса, що творить, щоправда, основу кожної нації, але не репрезентує її у величезному культурному поході людськості...» [12, с. 38]. І логічним видається акцентування на тодішній (із XVIII ст.) проблемі відсутності у згаданих спільнотах мозку нації — інтелігенції й окреслення своєрідного соціального складу півдавстрійського українства: «Ніяких вищих верств, що мають провід і надають тон та закраску національному життю, в них не було; шляхта, міщанство — все те було цілковито денаціоналізоване; при українській народності полишилося тільки селянство й духовенство — се було й у Галичині, й на Буковині, й на Угорській Україні, — але вони були страшно прибиті й темні...» [12, с. 38].

Тож через статистичні дані й аналітичні роздуми В. Гнатюк підводив читача до усвідомлення, що зміни можуть статись тільки тоді, коли працюватиметься на полі національної культури, національної освіти, національної преси, розвитку українського політичного життя, — і то завдяки «дрібній, невдячній, упертій, але конечній праці» [12, с. 39]. (По суті це був той зразок життєпроживання, яким керувався сам автор, його великий приятель І. Франко та все покоління тодішніх українських інтелектуалів, «згодованих твердим мужицьким хлібом» і переконаних, що лишень «праця єдина з неволі нас вирве»).

Справедливо вказавши на високе місце Ю. Федьковича й Із. Воробкевича в духовному проводі буковинської людності («заходи всіх тих людей і їх праця угрунтовують вкінці українство в Галичині й на Буковині так сильно, що на тій основі виростає воно таким могутнім, яким його бачимо нині» [12, с. 43]), В. Гнатюк наголосив ще й на узалеженості процесів денаціоналізації вищих верств від проблематики тодішнього конфесійного життя, засилля на Буковині всього волоського і на «анальфабетизмі», тобто низькому рівні освіченості буковинців на початках панування тут монархії.

Значну частину студії зайняли спостереження автора за поступовим розвитком у кожній місцевості шкільництва, починаючи від початкових шкіл («нема вже на Буковині села без народної школи» [12, с. 49]) до гімназій та університету. Емпірика органічно еднається у вченого з аналітикою, розважливістю міркувань про складне просу-

вання національної справи і її регіональні особливості: «На Буковині ширилася національна свідомість дуже поволі, головню під впливом галичан, що там осідали, й переходила подібну еволюцію, як у Галичині, лише в значно менших розмірах. При тім москвофільство не мало там ніколи такої сили, як у Галичині, не мало народного проводу в своїх руках» [12, с. 77].

Оприлюднений у брошурі аналіз громадсько-культурної ситуації на півдавстрійській Україні, в т. ч. на Буковині, постав як наслідок багатолітніх спостережень та студій дуже сумлінного автора, його активного перечитування й осмислення всього, що надходило до Львова і з чернівецьких теренів. Редакторська діяльність у «Літературно-науковому віснику» була при цьому В. Гнатюкові на руку, і достатньо переглянути бібліографічні списки його публікацій чи то в цьому часописі, чи в «Записках НТШ» та й на сторінках газети «Буковина», ми побачимо різноманітність «буковинського» пласту у Гнатюковій спадщині, про який мовили вище.

У «Літературно-науковому віснику» це матеріали, друквані головню в 1899–1907 рр. переважно в розділі «Хроніка і бібліографія» під рубриками «З науки і штуки», «Нові книжки», «Праці чужинців про Україну» тощо. Матеріали ці співвіднесені фактично з усіма тогочасними письменниками, які життям та творчістю були пов'язані з Буковиною. Криптонім «В.» чи «В. Гн.» під багатьма текстами якраз і виказує авторство співредактора часопису. Примітно, що В. Гнатюк спромагався іноді навіть на невеликих журнальних площинах (у рамках хронікальних заміток, біобібліографічних довідок) казати багато, притім жваво та змістовно, по суті, часто порушуючи й важливі проблеми чи то видання, чи популяризації матеріалів.

Так, скажімо, повідомляючи в 1906 р. про вихід в «Українсько-руській бібліотеці» НТШ першої книги третього тому «Писань Осипа Юрія Федьковича», редактор не тільки нагадує зміст попередніх томів, але й міркує про потребу чергової матеріальної допомоги від австрійського уряду на видання ще двох останніх томів, присвячених листуванню та біографії письменника. «Відновлене субвенції в сім і дальшім році приспішило би справу і дало би нам змогу дочекатися повного і критичного видання писань бодай одного нашого письменника, на що досі так трудно було здобутися» [8, с. 405]. Зазначимо, що в Державному архіві Чернівецької області зберігається кілька листів, що надійшли від НТШ чернівецькій «Руській Бесіді» за підписом

В. Гнатюка як секретаря НТШ знову ж таки стосовно фінансових та організаційних питань, пов'язаних із випуском у Львові цього унікального видання.

Аналізуючи видану окремою відбиткою працю Ом. Поповича «Осип Федькович шкільним інспектором», В. Гнатюк наголошує на її документалізмі, оперті на урядові акти, крім того, дає свою оцінку конкретній діяльності письменника («сліді її були дуже значні і дуже гарні. Досить буде сказати, що Федькович домагався вже тоді упрощення шкільної правописи в фонетичнім напрямі, народньої мови в шкільних читанках та добрих перекладів для народньої лектури — що сталося ледви перед 10 літами...»). І наостанок своєрідна настанова, адресована «у вічність»: В. Гнатюк радить ознайомитися з брошурою кожному, «хто займається студіями над сим найвизначнішим представителем буковинської Руси» [7, с. 61].

Щодо Федьковичевого побратима по долі Із. Воробкевича, то В. Гнатюк відгукнувся на його смерть великим некрологом, фактично статтею про біографію та літературну, композиторську, громадсько-культурну діяльність цього видатного буковинця й загалом його творчу індивідуальність. Зазначимо, що републікація некролога, так само, як і його аналіз репрезентувались у 2011 р. в Тернополі Олександром Ткачуком на Міжнародній конференції «Володимир Гнатюк у контексті розвитку культури України» [15]. Попри справедливе акцентування нашим сучасником уваги на мистецьких, естетичних підходах В. Гнатюка до Воробкевичевої творчості, залишилось, як видається, ще чимало непоміченого. Це і широкий західноукраїнський (а не лише буковинський) контекст, на тлі якого мислиться цей автор, і багатство залученого вченим фактологічного матеріалу, який, однак, не створює відчуття оскоми. В. Гнатюк згідно з традиціями наукової об'єктивності не робить своє писання й пафосним, це скоріше аналіз-підсумок творчої діяльності Із. Воробкевича в контексті його нелегкої долі і загалом проблематики українського літературного, громадсько-культурного життя ХІХ ст.

Про слабші, за В. Гнатюком, сторони творчого самовиявлення Із. Воробкевича мовиться суворо, подекуди навіть надто суворо й суб'єктивно (мовляв, «він не писав кров'ю серця», дарма що обставини життя складались іноді для цього автора справді трагічно). Разом з тим воно, слабше, трактується критиком і як щось природне, зумовлене й об'єктивними чинниками: «тепер інші вимоги ставляться до пое-

та, а інші ставлено тоді, коли Воробкевич написав більшу частину своїх творів. Через те не можна його осуджувати гостро, а його становище як письменника, що належав до перших будителів національного духу і національної ідеї, буде все красуватися на визначнім місці в пам'яті нашого народу» [15, с. 294].

Ця важлива підсумкова теза ставить усе на свої місця, інакше не було б зрозумілим, навіщо В. Гнатюк у ході викладу ініціює спеціальне, фахове вивчення багатьох питань Воробкевичевої теми, як-от особливостей редакторських втручань у тексти поета, впливу інших творів, самотності композиторської діяльності поета, потреби збірного видання його прози, активнішої популяризації писань Із. Воробкевича серед народу тощо.

Повторюємо, автор некролога добре володіє знанням матеріалу, і саме це знання на рівні відчуття-розуміння посприяли тому, що обговорюваний текст виявився фактично першою цілісною літературознавчою студією про Із. Воробкевича.

У «Літературно-науковому віснику» В. Гнатюк відгукнувся також невеликою рецензією на вихід у Чернівцях у 1904-му завдяки О. Маковееві збірки поезій брата Із. Воробкевича Григорія Воробкевича, який виступав у літературі як Наум Шрам. Згадана вимогливість критика, поєднана з розумінням конкретно-історичних умов, за яких народжувалась ця творчість, і тут дала про себе знати. Навіть назвавши поезії Г. Воробкевича «дуже слабенькими», В. Гнатюк одразу ж додає: «взявши до уваги, що вони писалися в 60-их і (значно менше) в 70-их роках минулого століття, коли в загалі наша література в Галичині та Буковині, і національна свідомість стояли дуже низько, то певного значіння, особливо літературно-історичного, відмовити їм не можна». Цілком доречним виглядає «реверанс» автора у бік О. Маковея, котрому «належитьсья справедливо признанє, що зібрав їх [твори] і видав, подавши на вступі й гарну характеристику поета» [9].

Завдяки В. Гнатюкові, його інформаційним повідомленням і розлогішим оглядам популяризувалась також творчість О. Кобилянської, зокрема видання, що виходили у Львові накладом «Українсько-руської видавничої спілки» (збірка нарисів «Покора», 1899; повість «Земля», 1902), виданий зусиллями Остапа Луцького в Чернівцях альманах на честь Ольги Кобилянської «За красою» (1905) — з погляду В. Гнатюка, «корисний набуток для нашої літератури», попри те, що в

ньому «не всі твори стоять на однім рівні щодо артистичної і літературної вартости — се й неможливе» [4].

Примітно, що В. Гнатюк, здається, ніколи не минав нагоди навіть в інших, дотичних випадках згадувати про авторів такого масштабу, як О. Кобилянська. Так, у 1902 р., мовлячи про чергову публікацію Георга Адама, В. Гнатюк апелює до попереднього німецькомовного видання новелістики О. Кобилянської, здійсненого цим німецьким славістом, дослідником і популяризатором української літератури. Чернівці фігурують і в багатьох інших контекстах, от як хоч би місце «виданої оздобно (далеко красше, як «Синя книжечка» Стефаника)» збірки Лесі Українки «Відгуки»: вона може бути «справдішою прикрасою сальонів та бібліотек» [6].

Ці часто ніби лише інформаційні, «стандартизовані», а насправді важливі історико-літературні матеріали (вони стосувались — із буковинців — творчості також Осипа Маковея, Євгенії Ярошинської, Сильвестра Яричевського, Омеляна Поповича) завше репрезентувалися в широкому загальноукраїнському просторі, позаяк хроніка «Літературно-наукового вісника» подавала аналогічні відомості і з Галичини, Східної України та й дальших країв. Сказане стосується також оприлюднення В. Гнатюком відомостей про інші збірні видання, часописи, календарі, що походили з Буковини, при цьому й ті, що адресувалися дітям, церковнослужителям, педагогам. Так, представляючи «Руску читанку для першої кляси шкіл середніх», цей перший на Буковині підручник, підготовлений українською мовою для середніх шкіл (його уклав Сергій Шпойнарівський, гімназійний професор із Чернівців), відзначаючи як позитив, що в книзі подано «виймки навіть найновіших і наймолодших наших письменників» (чого нема в явно застарілих підручниках Галичини), В. Гнатюк резонно звернув увагу на потребу в наступних виданнях більше зважити на мову, позаяк «вона в сій читанці не всюди й не дуже поправна, а того не повинно бути в книжці, з якої молодіж має вчитися мови» [2, с. 139]. До того ж, як думає рецензент, варто подавати «тільки те, що найліпше в нашій літературі, що може служити за взорець літературний...» [2, с. 139]. Ось так відстоювались високі принципи професіоналізму, і вони були однаковими для всіх.

Як видається, особливо був уважним В. Гнатюк до того, що продукувалося в його найулюбленішій сфері науки — етнології. З цього погляду (і в ракурсі обговорюваної теми) важливими є, по-перше, ви-

кладені в некролозі міркування вченого про уродженця Буковини Григорія Купчанка та його збірку «Нѣкоторыя историко-географическія свѣдѣнія о Буковинѣ, съ приложеніемъ сборника пѣсень русскаго буковинскаго народа» (1875), загалом про складну, суперечливу історію життя її автора; а по-друге, велике значення має Гнатюкова реценсія здобутків у сфері етнології буковинського професора Раймунда Фрідріха Кайндля. «Ся книга має й доси немалу вартість, як одинокий збірник пісень буковинських русинів», — підкреслює В. Гнатюк у некролозі на смерть Г. Купчанка, зауважуючи й інший бік медалі, — що «впорядкуванє й редакция матеріялу не були заслугою Купчанка, а київських учених», та що «Купчанкові записи не можуть задовольнити вимогів науки» [5, с. 45]. Можливо, така різкувата форма вислову узалежнювалась від попередньої москвофільської діяльності померлого, внаслідок чого В. Гнатюк відкинув абсолютно все, що було написане Г. Купчанком, навіть його проникливу поезію (або ж він про неї не знав); та друкувалась у 1870-х деякими галицькими виданнями і зовсім не була «дрантем без ніякої літературної вартости» [5, с. 46].

Інакше ставлення здобув до себе в очах В. Гнатюка Р. Ф. Кайндль. Через біо- та бібліографічні статті й довідки, хронікальні замітки В. Гнатюк регулярно інформував читачів «Літературно-наукового вісника» про публікації цього чернівецького вченого австрійського походження, у 1898-му, 1901-му, 1902 рр. у «Записках НТШ» ним подавались розлогі рецензії на цілі добірки праць Р. Ф. Кайндля. У свою чергу Р. Ф. Кайндль у 1904-му і 1909 рр. рецензував роботи В. Гнатюка у престижних німецьких виданнях «Globus» і «Allgemeines Literaturblatt». Пізніше, в 1925-му, у листі до Києва В. Гнатюк, мовлячи про свою діяльність на ниві етнографії, зі свого боку зазначив, що «проф. Ф. Р. Кайндль при річних оглядах видань Н[аукового] т[овариства] і[мені] Ш[евченка] у різних німецьких виданнях згадував про його праці...» [10, с. 346]. Очевидно, і їх варто було б виявити і ввести в науковий обіг.

Звернемо увагу бодай на одну рецензію В. Гнатюка, де аналізується низка студій Р. Ф. Кайндля, «заслуженого для русинів»; її подали «Записки НТШ» в 1898 р. Схоже, В. Гнатюкові імпонували систематичність і широчінь етнологічних інтересів чернівецького вченого, тож він відзначив «живий, барвний і дуже приступний опис», який здійснювався Р. Ф. Кайндлем, принагідно висловивши свої зауваги. Так, мовлячи про буковинських та галицьких гуцулів, не варто забува-

ти й про гуцулів угорських, при цьому В. Гнатюк радить Р. Ф. Кайндлю звернутись до праць Я. Головацького про Галицьку й Угорську Русь; він пропонує записувати серед іншого й гуцульські замовляння, «звичаї правні» і не створювати свої терміни, якщо є точні відповідники в існуючій терміносистемі; при передачі руських слів не варто використовувати польський правопис, якщо чеський набагато відповідніший, тощо [див.: 11].

Такі конструктивні поради, як і взаєморецензування передбачали, може, й прямі контакти двох учених: відомо про один лист Р. Ф. Кайндля до В. Гнатюка від 5 березня 1914 р. з подякою за обрання його дійсним членом НТШ у Львові [див.: 10, с. 273].

Що ж до окреслених контактних (скажімо, листовних) зв'язків В. Гнатюка з буковинською інтелігенцією, то збереглися епістоли до нього хіба О. Маковея та Є. Ярошинської (повість цієї письменниці «Перекинчики» В. Гнатюк редагував перед виходом в «Українсько-руській Видавничій спілці» у 1903 р.), хоча цей шерег мав бути довшим. Окремі зв'язки єднали В. Гнатюка з газетою «Буковина»: він був у курсі її публікацій, що потверджує хоч би скрупульозний огляд літературних матеріалів у ній за 1901 рік [див.: 3]. Зрештою, учений сам час від часу виступав у цій газеті зі статтями, що стосувались, зокрема, Угорської Русі й етнології загалом.

Повторимося, викладене стосується частини задокументованої спадщини В. Гнатюка. Але й вона продемонструвала доволі активні контакти між собою західноукраїнської науково-творчої інтелігенції в кінці XIX – в перші десятиліття XX ст., високий науковий авторитет видатного вченого. Про те, що зарубіжний світ вважав галичанина В. Гнатюка компетентним у буковинському матеріалі, свідчить, до прикладу, лист чеського історика та етнографа Л. Нідерле від 9 серпня 1907 р. з проханням допомогти відомостями про розселення українців: «Де б я міг знайти достовірні українські назви місцевостей в Галичині, Буковині і в російській Україні?» [10, с. 165]. Сам же В. Гнатюк, цей «представник плеяди корифеїв українського наукового світу» (за О. Купчинським), навіть не маючи себе за філолога, був справжнім гуманітарієм-універсалістом, що посвідчила й широка буковинознавча тематика його виступів. Очевидно, попереду ще пильніше їх вивчення, завше актуальне, позаяк стосується консолідації діячів науки й культури задля реального національного відродження українства.

Література

1. Сильвестр Яричевський. Пестрі звуки. *Літературно-науковий вісник*. 1904. Т. 28. Кн. 10. С. 59.
2. Руска читанка для першої кляси шкіл середніх. Уложив Сергій Шпойнаровський. *Літературно-науковий вісник*. 1901. Т. 13. Кн. 2. С. 138–139.
3. «Буковина» за р. 1901. *Записки НТШ*. Львів, 1902. Т. 47. Кн. 3. С. 11–13.
4. «За красою». Альманах в честь Ольги Кобилянської. *Літературно-науковий вісник*. 1905. Т. 30. Кн. 6. С. 277.
5. Григорій Купчанко [Некрольог]. *Літературно-науковий вісник*. 1902. Т. 18. Кн. 6. С. 44–46.
6. Леся Українка. Відгуки. Поезії. *Літературно-науковий вісник*. 1902. Т. 18. Кн. 6. С. 40.
7. Осип Федькович шкільним інспектором. *Літературно-науковий вісник*. 1904. Т. 27. Кн. 7. С. 60–61.
8. Писаня Юрія Осипа Федьковича. *Літературно-науковий вісник*. 1906. Т. 34. Кн. 5. С. 404–405.
9. Поезії Григорія Воробкевича (Наума Шрама). *Літературно-науковий вісник*. 1905. Т. 29. Кн. 1. С. 70.
10. Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871–1989) / Упор. Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Кравець та ін.; відп. ред. О. Купчинський. Львів: НТШ, 1998. 466 с.
11. Гнатюк В. Kaindle R. I. Die Huzulen... *Записки НТШ*. 1898. Т. 26. Кн. 6. С. 45–51.
12. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.) / Упор., передм., прим. Ф. Стебля. Львів, 2006. 101 с. («Бібліотека шашкевичіани»).
13. Дорошенко В. Памяти Вол[одимира] Гнатюка. *Літературно-науковий вісник*. 1926. Т. 91. Кн. 1. С. 262–268.
14. Ребошапка І. Володимир Гнатюк і румунська фольклористика. *Народна творчість та етнографія*. 1993. № 1. С. 38–43.
15. Ткачук О. Сидір Воробкевич у рецепції Володимира Гнатюка [з републікацією статті В. Гнатюка «Ізидор Воробкевич»]. *Наукові записки «Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Володимир Гнатюк у контексті розвитку культури України»*

ни»» / За ред. Ткачука М. П. Тернопіль: ТНПУ, 2011. Вип. 32. С. 289–294.

16. Яценко М. Т. Володимир Гнатюк. Життя, фольклористична діяльність. Київ: Наук. думка, 1964. 287 с.